

Inleiding

De grootste crisis van onze tijd is de crisis van de democratie. Elke uitdaging die we ons kunnen voorstellen, elk probleem dat om oplossingen vraagt, elk onderwerp dat samenlevingen verdeelt en ook weer bij elkaar kan brengen – of het nu gaat om klimaatverandering, sociale ongelijkheid, migratie of AI – vraagt om democratie. Om burgers die meedenken, meepraten en meebeslissen, al was het maar om de simpele reden dat al die uitdagingen hun levens beïnvloeden. Om politici die de macht hebben om dingen daadwerkelijk ten goede te veranderen. Om politieke systemen die hoop kunnen omzetten in vooruitgang.

En precies daar wringt het.

Ik raak er namelijk steeds meer van overtuigd dat er iets grondig mis is met onze democratie. We kunnen op verkiezingsdagen naar de stembus gaan en in alle vrijheid een bolletje rood kleuren, maar de afgelopen decennia zijn we het geloof verloren dat er daarmee ook echt iets zal veranderen. De wet kan ons op papier als gelijke burgers zien met een gelijke stem en gelijke invloed, maar in de praktijk weten we dat rijke burgers en grote bedrijven vaker hun zin krijgen. Politici beloven de ene dag dat ze grote maatschappelijke problemen zullen oplossen, maar concluderen de volgende dag dat ze er eigenlijk niet meer over gaan.

En keer op keer hoorden we van politici en analisten, van

economen en duiders, van ministers en parlementariërs, dat er geen alternatief was. Geen alternatief voor de politiek die haar macht en zeggenschap uit handen gaf aan markten en kapitaal. Geen alternatief voor de politiek die haar eigen democratische macht uitholde en daarmee het vermogen van burgers om hun gemeenschappelijke lot te bepalen verzwakte. Geen alternatief ook voor de democratie die de macht van burgers grotendeels heeft beperkt tot een simpele handeling op verkiezingsdag.

Steeds vaker denk ik daarom: is het echt zo verwonderlijk dat steeds meer burgers in steeds meer westerse democratieën zich scharen achter politici die beloven dat zo'n alternatief er wel is, als we de democratische spelregels van de ondemocratische elites maar opzijshuiven?

De antwoorden van die politici zullen de democratie verder verzwakken. Maar ik snap wel waar de woede vandaan komt. Ik snap waarom het verleidelijk kan zijn om een middelvinger op te steken naar een systeem dat voor teveel mensen niet werkt. En ik snap daarom ook waarom veel van de anti-populistische antwoorden er niet in slagen om het populisme te verslaan. Wie denkt dat het systeem niet werkt, zal niet overtuigd worden door een politicus die het tegendeel beweert. En de democratie werkt nu eenmaal niet naar behoren.

Maar het moet toch mogelijk zijn om tegenover beide stromingen die onze tijd domineren iets anders te stellen?

Ik werd geboren tijdens wat triomfantelijk het 'einde van de geschiedenis' werd genoemd, maar groeide op tijdens haar ondergang. Ik was nog een kind toen twee vliegtuigen zich door de Twin Towers boorden, toen Pim Fortuyn werd doodgeschoten, toen de Verenigde Staten op dubieuze gronden Irak binnenvielen en toen de wereldeconomie crashte. Maar gekluisterd aan de tv waren dat momenten die me vormden: ze voedden mijn interesse in de wereld. Ik wilde begrijpen wat er gebeurde en

waarom, en ik wilde er, toen al, echt waar, verslag van doen.

Dit boek komt daarom voort uit verwondering, twijfel en overtuiging. Het is een verwondering die ongeveer begon toen ik me als tiener afvroeg waarom de beloofde veranderingen na de financiële crisis van 2007/2008 uitbleven. Alles zou anders worden, totdat alles hetzelfde bleef. Hoe kon dat? Later lukte het me beter om de vraag te formuleren die me sindsdien bezighoudt: waarom functioneert de democratie niet en (hoe) kan het beter?

Het is een vraag waar ik over twijfel. Doet 'ie er nog toe in tijden van opkomend autoritarisme, techbedrijven die onze levens domineren en een politiek systeem dat totaal onmachtig lijkt om daar nog iets aan te doen? Heeft het wel zin om me ermee te bemoeien? En past het delen van mijn ideeën wel bij de rol die ik doorgaans heb van een verslaggever die vooral de ideeën van anderen tegen het voetlicht houdt?

Maar de afgelopen jaren, terwijl de democratie harder van binnenuit werd aangevallen, ben ik er ook steeds meer van overtuigd geraakt dat er teveel op het spel staat om me afzijdig te houden. Wie de democratie lief is, moet zich er juist mee bemoeien – en zal moeten inzien dat doorgaan op de oude weg geen optie kan zijn. Er zijn nieuwe ideeën nodig, omdat de ideeën die de afgelopen decennia onze politiek en economie domineerden ontoereikend zijn om uit deze gevaarlijke tijd te komen. Maar voor het vormen van nieuwe ideeën, en om de huidige tijd te begrijpen, moeten we ons wel verdiepen in die oude ideeën. Het is zoals de econoom John Maynard Keynes ooit schreef: we moeten het heden bestuderen in het licht van het verleden, met het oog op de toekomst. Dat is wat ik in dit boek probeer.

Omdat juist in een tijd waarin oude zekerheden wankelen de ruimte ontstaat om na te denken over hoe het anders, beter en democratischer kan.

Democratie is nooit eenvoudig en eenduidig geweest. De vormen, regels, normen en instituties waarin democratie georganiseerd is, verschillen door de tijd en ze verschillen in complexiteit en schaal. De Grieken hadden hun volksvergaderingen van ingelote burgers (waarbij vrouwen en tot slaaf gemaakten waren uitgesloten). Sommige inheemse stammen hadden kleinschalige bijeenkomsten waarbij iedereen samenkam en er samen werd besloten over hun gemeenschap.¹ In moderne (westerse) democratieën kennen we het systeem van verkiezingen en parlementen, met partijen en politici die namens ons beslissen.

Toch is er in al die vormen een essentie te ontwaren. De basis is namelijk altijd dezelfde. Het gaat om de beantwoording van een vraag die in verschillende vormen al millennia gesteld wordt, in vrijwel elke samenleving en in elke gemeenschap, of die nu groot of klein is, gebaseerd is op stammen of moderne naties. Die vraag luidt: Wat is een goede, vrije en rechtvaardige samenleving?

In geen enkele samenleving is daar maar één antwoord op mogelijk. Er is nu eenmaal een verschil van inzicht over wat het beste leven is, wat een ideale invulling is van vrijheid en wat het rechtvaardigste is om te doen. Dat gebrek aan ethische eensgezindheid is geen zwakte, zoals Plato en Aristoteles dachten, zoals christelijke denkers vanaf de late middeleeuwen gingen uitdragen en zoals liberale dogmatici nog steeds menen. Integendeel. Ethisch conflict is, stelde de Britse filosoof John Gray terecht, een normaal onderdeel van het menselijk leven in een moderne, pluriforme samenleving.² We geven andere invullingen aan rechtvaardigheid, hebben andere ideeën over de staat, zien andere grenzen aan vrijheid. Socialisten denken anders over vrijheid dan liberalen en vinden andere uitkomsten rechtvaardig, hoewel zij beiden vruchten van de verlichting zijn. Conservatieven keren zich tegen allebei; religieuze ethiek

geeft weer een eigen invulling. Wat voor de ene persoon een rechtvaardige actie is, is voor een ander het tegenovergestelde. Die opvattingen kunnen naast elkaar bestaan.

Waar politieke systemen in verschillen, is hoe ze met die pluriformiteit omgaan. Autocratieën dringen één opvatting van de goede samenleving als absolute waarheid op aan hun volk en onderdrukken alle andere opvattingen. Absolute monarchieën veronderstellen dat alleen een koning weet wat goed is; theocratieën doen dat met dienaren Gods die in geloofschriften de waarheid menen te vinden. Alleen democratieën erkennen dat er niet één juist of legitiem antwoord is. Ze bieden de ruimte aan verschillende ideeën over vrijheid en rechtvaardigheid om te worden geuit en om met elkaar te concurreren. En ze bieden samenlevingen de macht om zich naar die ideeën te vormen en om zichzelf te besturen.

Maar juist daar gaat het in westerse democratieën mis.

Zulk conflict over wat een goede samenleving is, is de eerste voorwaarde voor democratie, of het eerste vormende kenmerk ervan. Een democratie is een georganiseerd conflict tussen belangen, ideeën, waarden, opvattingen en standpunten. Het komt erop aan die tegenstellingen te formuleren, het conflict te organiseren en vervolgens vreedzaamheid te garanderen.

Waarom conflict als voorwaarde, en niet consensus? Is eensgezindheid immers niet wat er nodig is om vreedzaam samen te leven?

Ik denk van niet, om meerdere redenen. Allereerst geloof ik niet in de liberale illusie van een rationele consensus die ergens boven op een berg ligt te wachten tot we hem vinden. Politiek is geen bergbeklimming op zoek naar die consensus, of naar de beste oplossing. Daarover bestaan nu eenmaal verschillende opvattingen, die voortkomen uit levensbeschouwelijke overtuigingen en materiële omstandigheden (zijn we arm of

rijk?), en die vervolgens die omstandigheden ook weer verder beïnvloeden. Daarnaast zijn er in elke samenleving conflicterende belangen waar mensen, al dan niet gezamenlijk, voor opkomen.

Die opvattingen en belangen kunnen fundamenteel met elkaar botsen. Denk aan werknemer en werkgever, industriële boer en veganist, klimaatactivist en Shell-aandeelhouder, arm-lastige woningzoekende en vastgoedmagnaat, maar ook aan religieuze en etnische groepen die zichzelf identificeren in tegenstelling tot andere groepen. Mensen in die groepen hebben verschillende machtsposities en verschillende economische en culturele belangen; zij allen formuleren op basis daarvan, en in relatie tot elkaar, hun eigen visie op een goede, rechtvaardige samenleving.

Dat gevecht is niet onbegrensd; een continu gevecht van allen tegen allen, waarin het recht van de sterkste geldt, is geen democratie. We hoeven, zoals John Gray opmerkte, geen gedeelde waarden te hebben; als we maar gedeelde instituties hebben waarbinnen verschillen (vreedzaam) naast elkaar kunnen bestaan.³ Daarin zijn we tegenstanders, om te voorkomen dat we vijanden worden. Een gezonde democratie vraagt daarom enerzijds om conflict en anderzijds om een bepaalde mate van consensus over de manier waarop met dat conflict omgegaan wordt.⁴

Het gaat dan om een set van minimale spelregels die door alle deelnemers worden onderschreven. Het betekent bijvoorbeeld dat we vrije en gelijke deelname aan het democratisch proces organiseren en respecteren, juist ook van andersdenkenden. Het betekent ook dat de uitkomst van dat proces wordt gerespecteerd: de verliezer van een verkiezing accepteert de uitslag, een burger accepteert zijn uitloting voor een burgerbestuur – maar winnaars laten ook ruimte voor de onvrede van de verliezers, voor bijvoorbeeld demonstraties.

Als sociale, economische, culturele en ethische tegenstellingen die in de samenleving bestaan binnen die spelregels worden uitgevochten, dan worden ze gepacificeerd, vreedzaam gemaakt. De democratische arena is dan de plek waar die tegenstellingen worden uitgedrukt en gelegitimeerd. En soms opgelost. Maar die pacificatie is al heel wat. Verkiezingen, schreef de Amerikaanse dichter Walt Whitman dan ook, zijn ‘conflicten zonder zwaard’.⁵

Maar er moet in dat gevecht ook iets op het spel staan. Daarom denk ik dat democratie ook altijd gaat om macht, om het vermogen om een samenleving te besturen en te veranderen, en om die macht te controleren. Dat is de tweede minimale voorwaarde voor democratie. Iedereen die een samenleving naar eigen ideaal wil inrichten, heeft daar immers de middelen voor nodig. En in een democratie regeert de *demos*, het volk – niet God, niet de koning, niet de alleenheerser.

Die macht is waar verkiezingen om gaan; tussen verschillende groepen met verschillende ideeën over de goede samenleving die concurreren om de macht om die ideeën uit te voeren. Dat is de reden dat mensen naar de stembus gaan: in de overtuiging, of in ieder geval in de hoop, dat bepaalde ideeën winnen en vervolgens doorgevoerd kunnen worden (of juist om te voorkomen dat de ideeën van een tegenstander winnen).

Ontbreekt die macht, dan dreigt wat de Portugese schrijver José Saramago ooit beschreef in zijn roman *De stad der zienden*.⁶ Daarin komt weliswaar vrijwel iedereen opdagen bij de verkiezingen, maar de overgrote meerderheid stemt blanco. Niemand gelooft er namelijk nog in dat verkiezingen iets kunnen veranderen.

Conflict en macht zijn dus de essentie van elke democratie, of die nu in verkiezingen wordt georganiseerd of op heel klein-

schalige, gemeenschappelijke manieren. Conflict is hoe een democratisch gevecht gevoerd wordt, macht is waar dat gevecht over gaat. Neem beide voorwaarden samen en je kunt definiëren wat een democratie is. Een democratie streeft ernaar om burgers zelf hun collectieve lotsbestemming te laten bepalen (en niet God of één leider) en hun omgeving zelf te laten besturen. In een democratie geven burgers de richting van de samenleving aan en besturen ze die (politieke) gemeenschap vervolgens ook samen.⁷

De democratische belofte van zelfbestuur wordt door niets zo goed samengevat als door een tekst die al in de Romeinse tijd werd opgeschreven, die het principe was waarmee pausen werden verkozen en waarmee Engelse afgevaardigden naar de eerste parlementen werden gestuurd. Het is een belofte die door koningen werd verbroken, door autocraten werd afgewezen en waarvan we de essentie vergeten lijken te zijn.

In een democratie moet wat iedereen aangaat, door iedereen besloten worden.⁸

Dat is het ideaal. De praktijk is anders.

Democratie is nooit vanzelfsprekend en moet altijd bevochten worden op machthebbers die, uit religieuze, politieke of economische overtuiging, de macht van anderen, van de demos, willen beperken of zelfs onderdrukken. Dat was al zo in de tijd van de Grieken, toen vrouwen, armen en tot slaaf gemaakten niet als 'burger' golden en dus waren uitgesloten van de democratische gemeenschap. Het was ook zo in de tijd die onze moderne democratische instituties heeft gevormd.

De democratie zoals wij die nu kennen, waarin we als burgers ons democratisch mandaat bij verkiezingen weggeven aan een vertegenwoordiger, was namelijk nooit bedoeld om de hele samenleving een stem te geven in het bestuur. Sterker, de Franse filosoof Bernard Manin begint zijn historie van het ver-

tegenwoordigende systeem zo: 'De hedendaagse democratieën komen voort uit een politiek systeem dat door de stichters tegenover de democratie werd gesteld.'⁹

Verkiezingen waren voor de Amerikanen en Fransen die eind achttiende eeuw het juk van kolonie en koning van zich afwierpen namelijk niet de manier om 'het volk' de macht te geven. Het ging de nieuwe elites juist om het tegenovergestelde: een vertegenwoordigend, parlementair stelsel zou een groot deel van de samenleving uitsluiten van het politieke bestuur – en daarmee de belangen van de rijken beschermen tegen de armen. Zolang de vertegenwoordigers maar uit de gegoede klasse kwamen en alleen die klasse de vertegenwoordigers mocht kiezen.

Uitsluiting was de essentie van dat systeem. James Madison, de Amerikaanse revolutionair die meeschreef aan de grondwet en later president zou worden van de jonge democratie, vreesde de monsterlijke macht van de democratische massa. Hij maakte een simpele rekensom, die in veel westerse 'democratieën' tot diep in de twintigste eeuw gemaakt zou worden. Er waren altijd meer armen dan rijken, dus een democratisch systeem waarin alle armen voor hun belangen opkomen zou onvermijdelijk de belangen van de rijken schaden. Democratie, schreef Madison, zou leiden tot 'de invoering van papiergeld, de afschaffing van schulden, een gelijke verdeling van eigendom en andere slechte projecten'.¹⁰

Maar de dam tegen democratie die in de achttiende en negentiende eeuw werd opgeworpen – de tijd waarin onze huidige staten werden gevormd en liberale rechten in grondwetten werden vastgelegd – is inmiddels neergehaald. Dat was geen gift van elites aan het volk, daar was strijd voor nodig. De democratie zoals wij die kennen, met stemrecht als vanzelfsprekendheid, is een verworvenheid die we te danken hebben aan feministen, radicale arbeiders en vooruitstrevende liberalen.

Door hun stakingen, demonstraties en parlementaire strijd werd het kiesrecht in de negentiende en vroege twintigste eeuw mondjesmaat uitgebreid. Totdat er functionerende democratieën waren – die al snel weer onder druk kwamen te staan.

We bevinden ons nu opnieuw in een tijd waarin democratie bevochten moet worden. Zeker, er zijn verkiezingen waarin het overgrote deel van de samenleving mag meebeslissen. Toch wankelt het hele fundament.

In onze westerse democratieën worden door steeds meer kiezers partijen verkozen die zich in woorden en daden tegenover de democratie plaatsen. Ze respecteren bijvoorbeeld de spelregels van het democratisch conflict niet. Een verloren verkiezing móet wel gestolen zijn en dus is het gerechtvaardigd om de tegenstander, of nee, de *vijand*, met geweld van de macht af te houden – zie de bestorming van het Capitool. Rechtsstatelijke instituties worden hervormd om de eigen macht te versterken en die van tegenstanders te verkleinen – zie de illiberale autocraten in Midden- en Oost-Europa. Verkiezingen zijn er weliswaar ‘vrij’, maar ze zijn ‘oneerlijk’. Er is geen garantie dat West-Europese democratieën, die kort geleden nog sterk verankerd leken en onbedreigd waren, niet datzelfde gevaarlijke pad zullen gaan bewandelen. Ook hier erodeert het.

Die aanvallen worden vaak geplaatst binnen een breder, existentieel conflict tussen enerzijds de liberaaldemocraten, met hun nadruk op rechtsstatelijke instituties en liberale rechten, en anderzijds de populisten, met hun nadruk op harde macht. ‘Het volk’, claimde de veelgelezen politiek wetenschapper Yascha Mounk bijvoorbeeld in 2019, keerde zich zelfs tegen ‘de democratie’.¹¹ Wie de democratie wil redden, moet in dat verhaal vooral de populisten verslaan.

En toch. Telkens als ik de afgelopen tien jaar, zo sinds het Brexit-referendum en de verkiezing van Donald Trump, analisten en politici aanhoorde over hoe de democratie bedreigd wordt, dacht ik: maar dit is niet het hele verhaal. En dit is niet hoe we uit de ellende komen.

Hoe meer ik me erin verdiepte, hoe overtuigder ik ben geraakt dat de crisis van de democratie allang gaande was voordat Trump op het toneel verscheen, voordat Elon Musk (kortstondig) als een oligarch de Verenigde Staten ging regeren, voordat Geert Wilders de grootste werd en voordat autoritair-populisten in tal van Europese landen ging meeregeren.

Onze democratieën zijn de afgelopen decennia al fundamenteel verzwakt. Wat er resteert, is onvoldoende om aan haar eigen betekenis te voldoen en de democratische belofte waar te maken dat de demos regeert. Die populisten zijn slechts het symptoom, niet de ziekte zelf. Over die ziekte, de symptomen ervan én over het mogelijke medicijn gaat dit boek.

In het eerste deel zal ik beschrijven hoe de democratie is verzwakt, doordat macht is verschoven naar grote bedrijven, financiële markten en ander kapitaal – zoals de grote techbedrijven die steeds meer onze levens, samenlevingen en democratieën domineren. Vervolgens richt ik me op het verdwijnen van het conflict uit onze democratieën, door de opkomst van een (neoliberale) consensus die wezenlijke verschillen tussen politieke partijen liet verdwijnen (en die de politieke rugdekking gaf aan de uitholling van democratische macht). Dat is deel 2.

Het is inmiddels duidelijk dat die tijd van eensgezindheid voorbij is: het conflict wordt weer volop gevoerd, mede dankzij de doorbraak van populisten. Hun opkomst moeten we zien als het voornaamste politieke symptoom van de crisis van de democratie die is ontstaan door de uitholling van macht en conflict. Maar welk conflict wordt er precies gevoerd? Kan po-

pulisme behalve een verzwakking van de democratie ook een verrijking zijn? En hoe glijden democratieën verder af, mede doordat gevestigde politieke stromingen tegenover het populisme vooral de ideeën plaatsen die nu juist hielpen de huidige crisis te veroorzaken? Daarover gaat deel 3.

Maar hoewel de democratie ziek is, hoeft ze niet te sterven. Wie de democratie wil verdedigen, zal daarvoor wel in de aanval moeten gaan: door breder te durven denken over wat democratie is en kan zijn, en door niet het herstel van de oude ordening te bepleiten, maar met iets nieuws te komen. In het laatste deel verken ik daarom hoe een democratie eruit kan zien die veel democratischer is dan we gewend zijn. Een democratie waarin burgers veel meer macht hebben over de politiek, de economie en de samenleving. Een democratie ook die haar belofte waarmaakt van een systeem waarin burgers zichzelf besturen.

Zo'n democratie is ver weg, maar niet ondenkbaar. Alleen als democraten het gevecht aan durven gaan kunnen ze winnen. Maar voordat we kunnen bedenken hoe het beter kan, zullen we eerst moeten begrijpen hoe het mis ging.